

Мегамишлення Івана Дзюби

У контексті 80-річчя літературознавця й громадського діяча

Ярослав Голобородько,

доктор філологічних наук, професор

Херсон

Аналітична обсервація такої складно динамічної особистості, як Іван Дзюба, може бути продуктивною передусім у тому випадку, якщо вичленувати й послуговуватися тими науково-мишленневими канонами, які актуалізував і сповідує він сам. З-поміж них на-самперед варто виділити ретельне опрацювання максимально доступного контингенту інформації, що сто-сується обраних проблематики, аспектих ракурсів, персоналій. Це уможливить граничне наближення до розуміння гостро напруженого розвою цього літерату-рознавця, культуролога й мислителя і створить пере-д-умови для фундаментальних підходів у інтерпретації його полівекторної діяльності.

У цьому блиц-есеї зроблено спробу конституювати низку основних властивостей і величин, притаманних інтелектуальній натурі та свідомісній органіці Івана Дзюби. Це пошук своєрідних "духовних автобанів", че-рез які можна дістатися серцевинних імпульсів та кон-центрів його творчості.

Але спочатку стисла інформація про його життєшлях.

Іван Михайлович Дзюба народився 26 липня 1931 року в селі Миколаївка Ольгінського (нині — Волноваського) району Сталінської (нині — Донецької) області в селянській сім'ї. Наступного року родина переїхала в сусіднє селище Новотроїцьке, а невдовзі перебратася до Оленівських кар'єрів (Докучаєвськ), де Іван Дзюба закінчив середню школу №1. 1953 року закінчив До-нецький педагогічний інститут, 1956 року завершив навчання в аспірантурі Інституту літератури АН УРСР. Публікується з 1950 року, коли у газеті "Соціалістиче-ский Донбасс" від 8 січня з'явилася його рецензія (у співавторстві) під назвою "На переднем крає".

У 1960 — на початку 1970-х років Іван Дзюба брав участь у дисидентському русі. 1972 року в ніч проти 13 січня його було затримано. Вісімнадцять місяців він провів у київському слідчому ізоляторі КДБ. Після публікації в "Літературній Україні" від 9 листопада 1973 року відкритого листа, у якому свою диси-дентську діяльність він визнав як свою помилку, його було звільнено. На межі 1980—1990-х років Дзюба по-вертається до активної громадянської і соціополітич-ної діяльності. Був першим президентом Рес-публіканської асоціації українознавців, упродовж 1992—1994 років — міністр культури України. Іван Дзюба — академік Національної академії наук України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (1989).

Усе чуттєве і мисляче єство Івана Дзюби ульт-раінтегроване у соціум та різноманітні соціумні пре-

тексти і надтексти, а якщо формулювати масштабніше — у панорамне розгортання багатолікої та багатояв-леної дійсності. Його цікавить історико-культурна епо-ха — причому як виокремлена сама по собі, так і взята у приховано-внутрішніх і зовнішньо-очевидних зв'яз-ках з іншими епохами. Звідси його літературознавчий та культурологічний інтерес до Середньовіччя й Ново-го часу, до Просвітництва й Новітньої доби, звідси у його працях докладно-широка прописаність історич-ного тла, яке подане у знакових фактах, реаліях, про-цесах.

Його бентежить ретранслявання і вираження сво-го часу, основоположних часо-життєвих категорій найцікавішими мислителями різних періодів. Звідси у нього студіювання Августина Блаженного і Канта, Джамбаттисти Віко і Вольфганга Крауса, Григорія Сковороди і Джона Раскіна. Його приваблює пробле-ма зміни епох, точніше, виявлення логіки таких змін, що оприявнюється у тенденціях і явищах, які ембле-матизують ці переміни й трансформації. У цьому ви-токи його есеїв, виступів, доповідей публіцистичного гатунку, що зосереджені на стратегічно вагомій проб-лемі "пошуків Україною нової ідентичності" в умовах ХХ — ХХІ століть. Його хвилюють усі файли життя, усі портали реальності — від минулих до майбутніх, від філософських до інтимно-особистісних, від психо-логічних до цивілізацієтворчих, його притягує абсо-лютно все, що тільки може уточнити, доповнити, по-глибити уявлення про драматично організовану сув'язь дійсності.

Саме цією соціумною панінтегрованістю врешті й спричинений есей "Інтернаціоналізм чи русифікація?" (1968), який буквально пронизаний соціологічним фактажем і цитацією, апелюванням до соціокультур-них реалій, неконформістською риторикою. У цьому тексті доволі репрезентативно втілилося соціомис-лення Івана Дзюби періоду його дисидентства, рельєфними ознаками якого (соціомислення) були емоційно загострене порушення дразливих проблем, застосування прийомів і техніки полемічно-риторич-ного письма, коли автор-наратор не так чекає відповіді опонента, як намагається своїм азартом, дібраним матеріалом "декласувати" протилежну сто-рону, дискутування з уявним опонентом, який апіорі не може і не спроможний сприйняти запропоновані факти й аргументи, демонстрація багатющого публіцистичного мелосу — іронії, сарказму, філіп'їк, патетичних, знущальних та викривальних інтонацій. В есеї сконцентровано реалізувався дар Дзюби як письменника-полеміста, який азартно "вкладається"

у слово, послуговується реченням, фразою як вправний фехтувальник шпагою чи рапірою, вміє одне й те ж питання розглянути з різних критичних або нищівних ракурсів.

"Інтернаціоналізм чи русифікація?", ущільнений буянням соціоконкретики і добре відпрацьований у літературно-вербальному сенсі, був підготовлений численними попередніми публікаціями Івана Дзюби, що відбувалися впродовж 1950-х — 1960-х років на сторінках "Вітчизни", "Дніпра", "Радянського літературознавства", "Прапора", "Літературної газети" й містили виразні соціокритичні струмені. У цих статтях він прагнув співвіднести текст (літературний матеріал) із психологічною та матеріальною дійсністю і нерідко обґрунтовано виявляв художню непереконливість, образно-естетичну "недостатність" тексту порівняно з цією самою дійсністю.

Варто лише звернутись до його гострозорих статей 1961 року, видрукованих у "Літературній газеті". У студії "Як у нас пишуть" від 12 грудня, що, до речі, має своїм підзаголовком характерне жанрово-тональне означення "Нотатки майже фейлетонні, а також серйозні", він піддав багаторакурсній критиці повість Павла Автомонова "Щастя дається нелегко". У рефлексіях він зацентрував увагу на безнадійній тривіальності "художніх" реалій, що нав'язливо імітують причетність цього тексту до літератури, супроводжуючи свої спостереження характерними риторичними питаннями й не менш риторичними (тут у сенсі — красномовними) судженнями: "Невже можна всерйоз отаке, як у П.Автомонова, писати? Мабуть, я тут "недовтямив" чогось. Треба випити склянку холодної води, заспокоїтися і читати все спочатку. Почав знову. І знову до болю настійна думка: та не може такого бути, щоб це все всерйоз писалось".

У статті "Як у нас пишуть" від 15 грудня Іван Дзюба у тій же влучно-іронічно-дошкульній стилістиці здійснив докладний розгляд повісті Євмена Доломана "Де пахнуть чебреці", розвинувши лейтмотивну думку про те, що "чимало сторінок її написано з таким сентиментальним придихом, що видаються пародією на літературу початку минулого століття". А якою аналітичністю і водночас тактовністю позначений критичний есей "Від молитов до дум...", опублікований у тому ж часописі 23 травня, де було запропоновано контрапологетичний погляд на Андрія Малишка і його "свіжогарячу" збірку "Віщий голос", у якій тодішній поет-канон оприявнив звернення до постаті й поезії Тараса Шевченка. Провідна макротеза Івана Дзюби пролунала концентровано, конденсовано і без двозначної (або полізначної) компромісності: Малишко не вельми наблизився до внутрішнього, органічного розуміння і поетичного вираження Шевченка і Шевченкового слова (переважає "кучерява загальщина", "слово гучне, але малосильне", чимало "велемовності й суєслів'я"), позаяк справжнє надзавдання збірки містилося в інших, не декларованих цілях: "Складається враження, що він (А.Малишко — Я.Г.) часом так сам себе зачаровує своїм умінням говорити красиво й розгонисто, без кінця й краю, що геть зовсім забуває про мисль і збивається на чистісіньку банальність..."

Уміння відчувати найтонші нюанси художньої наратції, текстових особливостей, вдивлятися і вдумува-

тися в соціожиттєві процеси, співвідносити вербальне (те, що у тій чи іншій формі проголошується, маніфестується) й реальне (об'єктивно або фізично суще), оформлювати концептуальний, ба навіть мегаконцептуальний підхід до обсервованих проблем — усе це нуртувало в розтривоженій свідомості Івана Дзюби практично од початків його літературно-критичної та культурологічної діяльності. Тому його гіперінтегрованість у соціумний інтер'єр втілилася також і в студіях "Майбутнє нової Східної Європи" (1990), "Україна перед Сфінксом майбутнього" (2001), "Пастка. Тридцять років зі Сталінін. П'ятдесят років без Сталіна" (2003), "Глобалізація і майбутнє культури" (2006), у яких він, послуговуючись цілком актуальним історико-культурним фактажем, укотре виступив як соціоаналітик і експерт, який розмірковує над проблемами, що мають онтологічне і цивілізаційне значення у синтагмі "Україна — Європа — світ".

Іван Дзюба живе узагальненими, глобальними категоріями. Це один з тих "духовних автобанів", що сполучує його безперервно пульсуючу свідомість із різними сферами мислення. Й у першу чергу — з естетикою. У своїх літературно-критичних, літературознавчих і мистецтвознавчих статтях він передусім розглядає аспекти макропоетики (себто основоположні естетичні інституції, взяті у складно організованій цілості). Власне, саме вони для нього є пріоритетними. Категорії історичної та духовної долі митця, проблеми формування художньої свідомості індивідуальності й доби, роль етапних і культових творів для культурного самовизначення і саморозвою нації, акумулювання вічних цінностей та істинних начал у просторі та поза простором слова, виявлення іманентних та екстралітературних чинників розвитку літератури й мистецтва, взаємозв'язок філософської та естетичної думки з його відбиттям~фіксацією~креативною трансформацією в конкретних текстах і письменницьких особистостях — ось неповний сегмент тих зорових інсталяцій, які запропонував і продовжує пропонувати Іван Дзюба-літературознавець і мистецтвознавець.

У письменницькій особистості він завжди акцентує увагу на її видимих і невидимих гранях зв'язку із своїм часом. Проте це не означає, що Дзюба у такий спосіб замикає письменника на своєму часі. Через віднайдення і вербалізацію такого сонму зв'язків він проявляє, як це раніше ставалося з негативами фотографій, поліфонічне — а по-найсучаснішому: 3D~4D~5D — звучання літературної персоналії, що, власне, і зумовлює можливість її "виходу" за кордони свого історико-детермінованого часу, дозволяє глибше вдивитися у перспективи або реальність її взаємин із надчассям. Саме такою проникливо-широкою категоріальною оптикою позначені праці "Володимир Свідзинський" (1968, 1987), "Садриддин Айні" (1987), "У всякого своя доля" (1989), "Світовий контекст естетики Довженка" (1998), "Місце Миколи Лисенка в українській культурі" (2002), "Тарас Шевченко" (2005), "Микола Хвильовий: "азіатський ренесанс" і "психологічна Європа" (2005), у яких, з одного боку, подано живу діораму конкретики, що стосується контексту епохи і творчості митців, а з другого — простежено

процес складний — з різноманітними психоментальними і суто текстовими колізіями — постання і кристалізації їхніх засадничих художньо-естетичних величин.

Іван Дзюба тримається тієї аксіологічної традиції, що література, мистецтво передбачають досягнення важливих соціозначущих проблем, у яких зосереджено сутнісні знаки людського розвитку, духу. Він, безперечно, належить до "семантичних" естетиків. Сміслові аспекти творчості письменників, малярів, музикантів, кінематографістів перебувають у фокусі його мисленневих зосереджень. Аналізуючи їх, Дзюба співвідносить ці аспекти із панорамною мозаїкою часу і рухом художньої свідомості митця. Аспекти художньо-формального ґатунку розглядаються переважно або в контексті концептуального спрямування творів, або крізь призматику вираження суто естетичних канонів нарації, або під кутом зору загального звучання і сприйняття текстів.

Науковий ноєсис Івана Дзюби завжди поєднує фундаментальний фактологічний рівень і узагальнене рефлексування. Його праці густо оздоблені дивовижною органікою, ба навіть злиттям конкретного факту і масштабного розширення думки. На ґрунті його текстури рясно проростають літературознавчі й мистецтвознавчі філософемі, що, з одного боку, мають підсумковий характер, а з другого — слугують запрошенням до подальших рефлексій. У студії "Про сучасність — по-сучасному" (1987) розгляд прози Павла Загребельного, Володимира Дрозда, Юрія Щербака, Григорія Штона, Василя Шкляра та інших супроводжується такими естетичними інсталяціями: "Великі письменники цілі романи пишуть задля того, щоб докопатися до справжнього ества людини...", "Художник — це той, у кого слово говорить більше, ніж означає", "Авжеж, життя незмірно багатше за літературу. Та звідси зовсім не випливає ..., що чим більше життя, тим менше літератури у письменницькій відповіді на запит життя (або: що менше літератури, то більше життя). Саме навпаки: що більше життя, то більше літератури". У цих естетичних філософемах не лише втілюється стабільний теоретико-літературний тонус, темпоритм ученого, а простежується значно складніший, напруженіший вид узагальнювальної роботи — постійне розкодовування тих прихованих месиджів, що їх своєю текстодіяльністю надсилають митці. Для Івана Дзюби текст (тут — у найширшому значенні цього слова, себто не лише літературний) є палімпсестом, що потребує таких екзегетів, які зможуть виявити найбагатше звучання і найфонічнішу взаємодію його смислових шарів.

Аспекти мікропоетики (під нею розуміється увесь комплекс суто поетикальних прийомів, особливостей, одне слово, весь конкретний поетикальний інструментарій), в Дзюбиних працях знаходять не так локальне, як парціальне втілення. До питань і складників мікропоетики він фрагментарно і ситуативно звертається у літературно-критичних розвідках, літературознавчих статтях, проте найбільш повновиражено вони представлені у монографічних працях, таких як "Тарас Шевченко", де одержують послідовну і системну роз-

робку. Й усе ж мікропоетикальний вимір не стає надзавданням наукового мислення Івана Дзюби, позаяк розглядається у незмінних зв'язках з макровеличинами — і до певної міри — у їхньому контексті, що, до речі, цілком закономірно, якщо врахувати його практику "семантичного" літературознавства.

Іван Дзюба передовсім постає як "мисляча людина для всіх". Зовнішньоспрямований, інакше кажучи, духовно-соціовекторний ефект його різнохарактерних праць є очевидним. Проте варто виділити і його глибоко особистісну іпостась, ту, що начебто непомітно роззосереджена, але відчутно присутня в його статтях і книжках. Це людина з тонкою душевною організацією, яка чутливо сприймала ті картини життя, що траплялися на віку. І, думаю, ця тонкість, надзвичайна співчутливість через вербально-емоційну форму знаходила своє оприявлення майже у всьому, що він створив — від літературознавчих до екстремистських форм. Надзвичайно інформативними у цьому сенсі є автобіографічні вкраплення, сторінки його праць. У автобіографічних епізодах, колізіях відкриваються внутрішні зрізи, суперечності його життя.

Особливо цікавими під цим кутом зору є мемуарні нариси (хоча їх можна кваліфікувати і як мемуарні портрети) "Чаклун-характерник українського слова" (1998), де відтворено образ Миколи Лукаша, "Смуток правди в Григорових очах" (1988), в якому розповів про те, яким знав Григора Тютюнника, "Він іще повернеться в Україну" (1994), де виклав свої спогади про Сергія Параджанова, "Душа, розпластана на пласі" (1990), у якому "змалював" дух Івана Світличного. У цих творах — інша інтонація. Зовсім інший стиль мовлення — довірливий, сердечний, душевноцентричний. Це не лише розповідь про тих, кого він любить і пам'ятає, — це відверта розповідь і про себе, про свої перипетії, сум'яття, коливання. Тут Іван Дзюба вдається і до гострих самооцінок, і до драматичних зізнань, і до реставрації найскладніших моментів свого життя.

Серед цих портретних нарисів виділю один — "Не сдавшийся лжи" (1990), у якому він чесно і "прозоро" розповів про те, як у нього склалася і згасла дружба з Віктором Некрасовим — людиною і письменником, стосунками з якою він дуже дорожив. Дзюба-мемуарист виклав приватний погляд на В.Некрасова і передав чимало його приватних властивостей — поведінку, особливості натури, реагування на соціум. Цей нарис пройнятий такою щемною, проникливою інтонацією, протканий такими виразними психологічними струменями, що сприймається як психологічна новела, написана на автобіографічному матеріалі. Можливо, цими автобіографічно-нарисовими формами Іван Дзюба сказав про себе не менше, ніж континентами своїх наукових праць.

"Духовні автобани" Івана Дзюби склалися так, що про це можна написати не один науковий чи традиційний роман. Якщо ж урахувати, що література, художня творчість для нього завжди була й залишається сконцентрованим вираженням реального життя, то можна сказати, що справжній роман для Дзюби — це той, який ніколи не завершується.